

Ալեքսանդրու չեղ Բուն իշխանը (1400—1432) մեծ թվով հայեր է հրավիրում Մոլդովա և նրանց մի շարք արտոնություններ է շնորհում: Գարձյալ նա է, որ 1401 թ. Սուչավայում հիմնադրում է առանձին հայկական թեմ: Թեև հետագայում էլ Ռումինիայի հայերը երբեմն ենթարկվում էին Լվովի հայկական թեմին, բայց ավելի ուշ արդեն վերջնականապես Սուչավան և հետո Յաշ քաղաքներն են դառնում սումինահայերի առաջնորդանիստ կենտրոնները: Գլխավորապես այդ է պատճառը, որ հետագայում, երբ Նիկոլ Թորոսովիչը լեհական արքունիքի օգնությամբ սկսեց արևմտյան Ուկրաինայի հայերի բռնի կաթոլիկացման գործը, Ռումինիայի հայերը, լինելով Լվովից անկախ, կարողացան հեռ մզել կաթոլիկական սանձգությունները և երկար դարեր պահպանել իրենց լեզուն ու հայրենի սովորությունները:

1418 թվականին, գարձյալ Ալեքսանդրու չեղ Բուն իշխանի օրոք 3000 հայ ընտանիք ևս գաղթեց Մոլդովայի մի շարք կարևոր քաղաքները, ինչպես՝ Սուչավա, Բոտոշան, Յաշ, Ա. ք. քերման, Միրևա, Ռոման, Վասլույ և այլն: Մոլդովայի և Վալախիայի հետագա իշխանները ևս հայերին ավեցին որոշ արտոնություններ: Հայերը ունեցան իրենց եկեղեցական-գաղտնատանական ժողովրդ, առանձին քաղաքապետը, արհեստավորները՝ իրենց համքարությունը, երիտասարդները՝ իրենց «կարիճվորաց» կղբայրությունները և այլն: 15-րդ դարում միայն Սուչավան 700 հայ ընտանիք ուներ: Այնտեղ միջնադարում կառուցված շուրջ 10 հայկական հուշարձաններից 6-ը մինչև օրս դեռ կանգուն վիճակում են:

Հայաստանում և այլ հայաշատ վայրերում ծայր առնող քաղաքական անբարենպաստ սրտմանները գաղթականության նոր քարավաններ էին ճամփա հանում դեպի հյուրընկալ Ռումինիայի ավերը: Այսպես, օրինակ՝ 1453 թվականին, Կ. Պոլսի անկումից հետո, Պերայից մի նոր գաղթականություն է անցնում Մոլդովա և Վալախիա, 1475 թվականին Ղրիմն էլ ընկավ թյուրքերի ձեռքը, հայերից շատերը ստիպվեցին թողնել իրենց երբեմնի բաղամարդ գաղթավայրը և անցնել Մոլդովա: 1598 և 1606 թվականներին ջելալիների ասպատակությունների շրջանում, այս անգամ Արևմտյան Հայաստանից մեծ թվով փախստականներ ապաստան գտան սումինական երկրում: 1600—1602 թթ. Եվգոկիայի հայերը, իսկ 1605 թ Շահ-Աբրահիմ կողմից կաղմակերպված բռնագաղթի շրջանում ավելի մեծ թվով հայեր՝ անցնում են սումինական երկրները և միանում իրենց ազգակիցներին: 17, 18, 19 դարերում նոր գաղթեր են տեղի ունենում Թյուրքիայից և Բուլղարիայից: 1895—1896, 1908, 1916 և 1922 թթ. թյուրքական հայաջինջ քաղաքականությունը հայ բաղամահադար աշխատավորներ է սփռում գարձյալ դեպի սումինական ավերը: Ռումինիայի Տրանսիլվանիա շրջանի հայ գաղութը հատկապես բաղամարդ գարձավ 17-րդ դ., երբ մեծ թվով հայեր Մոլդովայից գաղթեցին այնտեղ և հիմնեցին 2 հայաքաղաքներ, Գեուլան՝ որ օտարների կողմից հայանի էր իր Արմեններշտատ (Հայաքաղաք) անունով և Գումբրըվենը (Եղիսարեթուպոլիս): Այդ քաղաքների հայերը ունեին իրենց հայկական գաղտնարներ և ստացել էին ազատ քաղաքի իրավունք: Միայն Գեուլայում բնակություն էին հաստատել, ըստ սմանց, շուրջ 3000 հայ ընտանիք:

Երկար դարերի պատմություն ունեն հայերի և սումինների քաղա-

քական, տնտեսական և կուլտուրական կապերը: Հայերը դարեր շարունակ սուսմինական հայրենասեր զորքերի հետ կողք-կողքի պայքարել են թյուրքական դավթիչների դեմ:

Մեծ է կզել հայերի դերը երկրի առևտրի ու քաղաքների զարգացման գործում: Հայերը կարևոր դեր էին կատարում միջազգային այն առևտրական ճանապարհի վրա, որի հանգուցակետերը հանգիստանում էին սուսմինական քաղաքները, այդ ճանապարհի մի ծայրը գնում էր մինչև Համբուրգ-Ֆրեմեն, իսկ մյուսը՝ հասնում մինչև Կոստանդնուպոլիս:

Շատ խորն են հայ և սուսմինական ժողովուրդների կուլտուրական փոխադարձ կապերը: Ռուսինական ճարտարապետական հոշակավոր հուշարձաններից՝ Արճեշի վանքը, Յաշի Տրեյ Երարհը, Գեալի եկեղեցին և այլն, սուսմինացի գիտնականների վկայությամբ, կրում են իրենց վրա հայկական ճարտարապետության ազդեցության որոշ հետքեր, իսկ մուսուլմանական և սուսական սճ ունեն Ռուսինիայի հայկական եկեղեցիներից շատերը: Ռուսինացի գիտնականներից ոմանք հայկական արվեստի որոշ ազդեցություն են նշմարում սուսմինական մանրանկարչության և փայտեղեն իրերի վրա կատարված փորագրությունների վրա: Իսկ որոշ հայերեն գրքերի կազմեր կրում են սուսմինական սճ: Դեռ շատ վաղ ժամանակներում սուսմիններեն է թարգմանվել Արգարի զրույցը, «Գրիգոր Լուսավորչի, Մեծ Հայաստանի եպիսկոպոսի» կենսագրությունը, ինչպես նաև Հոսիսիմյանց կույսերի վարքագրությունը, իսկ անցյալ դարի սկզբին Յաշում մուրավական լեզվից հայերեն է թարգմանվել «Գիրք ճակատամարտությանը», որից մի շարք ձեռագիր օրինակներ են պահպանվում Երևանի և Վիեննայի Մատենադարաններում: Ռուսինական հին պարեղանակներից մեկը կոչվում է «Արմենեակա» (հայկական), որը ըստ սուսմինացի գիտնականների կարծիքի, Ֆնացել է հայ հին գաղթականներից:

Դարերի ընթացքում մեծ թվով հայերեն ձեռագրեր են պահպանվել ու գրվել նաև Ռուսինիայում: Ներկայումս Ռուսինիայում հայերեն ձեռագրեր են պահպանվում Բուխարեստի Ռուսինական Ակադեմիայում և հայ թեմի առաջնորդարանում, ինչպես նաև Կլուժ քաղաքի համալսարանում, Գեոլայում, Դուսրբրվենում, Գեորգենում, Ֆրումոսայում և այլ քաղաքներում: Ռուսինիայում ընդօրինակված հայերեն ձեռագրեր են պահպանվում Երևանի, Վենետիկի, Վիեննայի, Ռուսելյի (Ռուսճուք — Բուլղարիա), Բուզապեշտի և այլ քաղաքների մատենադարաններում:

Ռուսինայում պահվող և այնտեղ ընդօրինակված ձեռագրերի թիվը անցյալում շատ մեծ է կզել, բայց նրանցից շատերը 1551, 1564, 1595, 1671 և 1769 թվականներին տեղի ունեցած արհավիրքներին զոհ են գնացել: Միջնադարյան տաղասաց Մինաս Թոխաթեցին նկարագրում է, թե ինչպես 1551 թվականին ոչնչացվել են հայերեն ձեռագրերը Մուրավայի հայաշատ յոթ քաղաքներում:

Ներկայումս հայ և սուսմինական կապերը հասել են բոլորովին նոր ու իր նախընթացը չունեցող աստիճանի: Եթե անցյալում այդ կապերը կզել են սոսկ տեղական հայ գաղութի և սուսմինական ժողովրդի ու պետության միջև տեղի ունեցող փոխհարաբերություններ, ապա այժմ, պատմության մեջ առաջին անգամ լինելով, դրանք վեր են ածվել նաև երկու իրավահավասար պետությունների՝ Սովետական Հայաստանի և Ռուսինական Ժողո-

վերջական Ռեսպուբլիկայի միջև ծնունդ առած ջերմ հարաբերութունների: Ռումինիայում ուումիներեն լեզվով լույս են տեսնում սովետահայ տկանաօր գրողների գործերը: Իսկ Սովետական Հայաստանում լայն ընթերցող հասարակությանը մատչելի են դառնում ուումինական գեմսիրատական գրականության գլխավոր ներկայացուցիչների երկասիրությունները:

Եվ ահա ուումինահայերի դարավոր ժառանգության մի կարևոր մասը կազմող 42 հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, ուումինահայերի նվիրատվությամբ՝ վերջերս մուծվեց Երևանի Պետական Մատենագարանի ձեռագրերի հարուստ գանձարանը:

Ռումինահայերի կողմից ուղարկված հայերեն ձեռագրերը ժամանակի ընթացքում հավաքվել են Բուկովինայի և Մուլդովայի երբեմնի հայաշատ մի քանի քաղաքներից՝ Սուչավայից, Յաշից, Բոտոշանից, Ռոմանից, Ֆոկշանից և այլն: Սրանք Բուխարեստի հայկական եկեղեցու վերնահարկում գտնված ու մի շարք այլ անձերի կողմից նվիրված ձեռագրերի հետ պահպանվել են 1927 թվականին հիմնադրված Բուխարեստի «Ռումինահայ կենտրոնական Մատենագարանում» և ապա Բուխարեստի նորակառույց «Հայ Մշակույթի Տան» ձեռագրական բաժնում: Այստեղ ձեռագրերի թիվը վերջերս հասել էր 150-ի: Ուղարկված 42 ձեռագրերը Բուխարեստում հավաքված հայերեն ձեռագրերից ամենահնագույններն են:

Ռումինահայերի կողմից նվիրված ձեռագրերի շարքում առանձնապես հետաքրքրություն է ներկայացնում 1265 թվականին Կիլիկիայի Մաշկեորի վանքում գրված ավետարանը, որի գրիչը, այսինքն ընդօրինակողն է Կիրակոսը, իսկ գրքի կազմողն է Առաքել Հնազանդենցը: Հիշատակարանում հիշվում է հայոց Հեթում Ա. թագավորը: Այս ձեռագիրը երկար ժամանակ պահպանվել է Ռոման քաղաքում: Անհրաժեշտ է այստեղ հիշել, որ Երևանի Պետ. Մատենագարանում պահվող՝ Մաշկեորում գրված ձեռագրերից հնագույնն է այս ձեռագիրը, եթե չհաշվենք 1258 թ. Կիլիկիայում գրված մի այլ ավետարան, որի գրիչն ու կազմողը դարձյալ վերահիշյալ անձերն են:

Կարևոր նշանակություն ունի երկար ժամանակ Բոտոշանում պահպանված 14-րդ դարի մի ավետարան, որի հիշատակարանը գծրախտարար ընկել է: Ինչպես երևում է նրա նկարների ոճից, սույն ձեռագիրը նկարազարդել է Կիլիկյան Հայաստանի հռչակավոր նկարիչ Սարգիս Պիժակը: Ձեռագրում կան 4 կիսախորան և 4 ավետարանիչների նկարներ սակեդույն ֆոնի վրա: Պետ. Մատենագարանում պահպանվող Ս. Պիժակի կողմից նկարազարդված ձեռագրերի թիվը սույն ձեռագրով հասնում է 10-ի: Կարևոր նշանակություն ունի նաև այն հանդամանքը, որ սույն ձեռագրի սկզբում գտնվող պահպանակը, իր հնագրական ավյալներով, ներկայացնում է 10-րդ դարում բուն մեսրոպյան երկաթագրով գրված Ավետարանի մագաղաթյա մի թերթ:

Ձեռագրերի պատմության տեսակետից հետաքրքրական է 1313 թվականին Երուսաղեմում գրված ձաշոց գրքի կենսագրությունը, որը մեկ հայտնի է դառնում ձեռագրում պահպանվող բազմաթիվ հիշատակագրություններից: Ձեռագիրն ընդօրինակել է Կարապետ քահանան: Գրվելուց 20 տարի անց՝ 1333 թվականին, ստացել է Ասլեր տիկինը, որն այն նվիրել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբի վանքին: 1371 թվականին ձեռագիրը վաճառվում է գրչի որդու կողմից, իսկ 1390 թ. Գերջանում ասպատակողների կողմից գերի է տարվում և հետագայում, փրկագին վճարելով, հայերը

ազատում են դերությունից: 1687 թ. այս ձեռագիրը վերակազմվում է Ռումինիայի Ճուրճով (Փետրզեն) քաղաքում՝ Ստեփաննոս գալիք Կամենիցացու կողմից: 1700 թ. ձեռագրում հիշատակություն է թողել Երևանցի ոմն Ավագ: Իսկ 1837 թ. արզեն ձեռագիրը գտնվում է Սուչավայում: Ձեռագրում հիշվում է Սուչավայի հայանի հայ ուսուցիչ Աստվածատուր Ռոմաշկանը: Մի գար Սուչավա մնալուց հետո, ձեռագիրը փոխադրվում է Բուխարեստի Հայկական Մատենադարանը, իսկ այժմ այն իր մշտական տեղն ունի Երևանի Պետ. Մատենադարանում և մատչելի է դարձել ուսումնասիրող գիտնականների համար:

Հայ միջնադարյան սոցիալ-իրավարանական անցյալն ուսումնասիրելու տեսակետից արժեքավոր է 1621 թ. Կամենիցում գրված Կանոնագիրքը, որը պատկանում է Պետ. Մատենադարանի № 6409 Կանոնագրքի խմբին՝ Մի այլ ձեռագիր, որը ձեռք է բերվել Բուխարեստում 1948 թվականին՝ ընդօրինակվել է 17-րդ դարում: Նա դարձյալ Կանոնագիրք է և պատկանում է Փետրզ Լամբրոնացու, Գրիգոր Կեսարացու և Աղարիա Սասնեցու կողմից խմբագրված կանոնագրքերի խմբին: Ձեռագրի երկրորդ մասում գտնվում է հայ միջնադարյան նշանավոր գիտնական Մխիթար Գոշի (12-րդ դ.) Գառաստանագիրքը՝ հոգվածների այլ գասավորությամբ: Սույն ձեռագրում երևում է նաև հայ պատմիչ Արբանամ Կրեաացու (17—18-րդ դդ.) 1708 թվականն ունեցող կնիքը, որը ցույց է առնում, թե ձեռագիրը մի ժամանակ նրան է պատկանել:

Հետաքրքրական մի ժողովածու է 1613—1615 թթ. Լվովում Հաճի Սար «Քաղատացու» կողմից գրված ձեռագիրը: Նրա մեծ մասը ընդգրկում է 14—15-րդ դդ. ապրամ հայ նշանավոր գիտնական Գրիգոր Տաթևացու «Փիրք հարցմանց» աշխատությունից հատվածներ: Ձեռագրում կան նաև հայ միջնադարյան անվանի հեղինակներ՝ Վարդան Այգեկցու (13-րդ դ.), Հովհաննես Երզնկացու (13-րդ դ.) խրատները, Հակոբ Արմեցու (15-րդ դ.) ամարագիտական մի աշխատությունը և այլն:

Քարոզգրքերի շարքից պետք է հիշել Կ. Պոլսի պատրիարք Հակոբ Նալչանի 1758 թվականին իր իսկ ձեռքով գրված քարոզների ժողովածուն: Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունի Ռումինիայի Տրանսիլվանիա (Արզեալ) շրջանի հայերի ներկայումս անհետացած բարբառը ուսումնասիրելու տեսակետից՝ 1819—1830 թթ. Ռումինիայի Եղիսարեթուպոլիս (ներկայումս՝ Գումբրըվեն) քաղաքում գրված քարոզների 5 հատանոց ժողովածուն, որը շարագրել է Հովհաննես Գապտեպոլյանը: Նրա քարոզները կարևոր են նաև Տրանսիլվանիայի հայերի պատմությունը ուսումնասիրելու տեսակետից: Հատկապես արժեքավոր է Գապտեպոլյանի 1823 թ. գրած հատորը, որը կարևոր լույս է սփռում տեղի հայերի իրավարանական մաքի պատմության վրա: Այնտեղ հիշատակվում են գատավորների և ժողովրդի ունեցած իրավունքների մասին: Գիրքը գրված է հարց ու պատասխանի ձևով: Սույն քարոզների ժողովածուում հանդիպում ենք ուումիններեն մի շարք բառերի (կրքպիտ, բրինդ, կալաճի, կլոսա, սիկուր, բունգտում և այլն), որոնք գործ էին անվում Տրանսիլվանիայի հայերի խոսակցական լեզվում: Հետաքրքրական են նաև Գապտեպոլյանի կողմից գանազան անձերի մահվան կապակցությամբ արտասանած դամբանականները, որոնք գրի է առել իր ժողովածուում: Քաղաքի նոտարի

մահվան առթիվ նա գրում է. «... Ինչ ձայն է աս. ձայն մեռելի, սքու-
 ձայնը, ազգիդ պարծանքը քաղքին գրիչը Ազալ Լուգաչ Ջիգիլեան...»
 «քնկալ գրրիչը ձերվրնուդ, ու սքու ելլելովը հայ հասարակութեանը մարմ-
 նուն մէջէն, մէկ անդամ մը ընկալ գուս զորոյ բլլալուն պիտականու-
 թիւնը ընկալ աղէկ, չիլալուն զենը պի ձանչէցնու...» (Ձեռ. № 9520,
 էջ 37բ—38ա): Վերջում առաջարկում է իր սիրելիներին թաղել նրա ան-
 շունչ մարմինը. «... Լուգաչը նստարը էլէք քշել 33 տարեկան գորելուն
 էտէվանց գրբու գվերջին բունգառումը...» (էջ 41բ): Կան նաև լատիներեն
 մեջբերումներ և հունգարերեն մի քանի քարոզներ:

Գաղտնագրությանի մի այլ քարոզգիրքը, գրված 1824 թվականին, ներ-
 կայումս գտնվում է Տրանսիլվանիայի Փրումոսոսա գյուղաքաղաքի հայ
 կաթողիկ եկեղեցում:

Ստացված ձեռագրերում գտնվում են նաև երկու բժշկարաններ, որոնք
 կազմում են մի աշխատության երկու հատորները: Աշխատությունը գրված
 է 19-րդ դարի սկզբին հայ հեղինակի կողմից, որի անունը, դժբախտաբար,
 չի պահպանվել: Այդ աշխատությունը հավանաբար գրված է Կ. Պոլսում
 (հաճախ հեղինակը հիշում է Կ. Պոլիս, Ատասլաղար, Նիկոմիդիա տեղա-
 նունները): Հեղինակը հիշատակում է իր ուսուցչին «թիֆլիզցի Յոհաննէս
 ճարտար բժիշկին», որ 130 տարի էր ապրել և թուներ նոր ատամունք
 5—6»: Հեղինակը իր գրքում բացի հայերենից օգտագործել է նաև լատի-
 ներեն, իտալերեն, արաբերեն, պարսկերեն բժշկական տերմիններ: Ձեռա-
 գրում կան մարդակազմության, առողջապահության, զիեռիկայի, մանկա-
 բուժության, սեռային գասախարակության, վիրաբուժության և այլ հար-
 ցերի շուրջ բազմաթիվ հետաքրքրական նյութեր: Երկրորդ հատորը մեծ
 մասամբ նվիրված է գեղագործությանը և ունի առավելապես գործնական
 նշանակություն: Նախ խոսվում է հիվանդությունների ախտաբանական
 նշանների և ապա զեղի գործածման կերպի մասին: Հեղինակը իր աշխա-
 տությունը գրելիս օգտագործել է Արիստոտելի, Հիպոկրատեսի, Ավիցեն-
 նայի, Գալիանոսի և ուրիշների ասույթները և կամ փորձը: Հեղինակը օգ-
 տրվել է նաև հայ բժիշկների փորձից: Բացի իր ուսուցչից նա հիշում է
 նաև Հնդկաստանում բազմաթիվ տարիներ բժշկությամբ զբաղված Կար-
 բեցի բժիշկ Գավիթ Մկրտչյանին:

Ռումինահայերի կողմից նվեր ուղարկված հայերեն ձեռագրերի սույն
 հավաքածուն արժեքավոր նյութեր է բովանդակում հատկապես հայ գա-
 դութների պատմության համար: Կան նյութեր, որոնք վերաբերում են
 Ռումինիայի, Ռւկրաինայի, Լեհաստանի և այլ հայ գաղութների անցյալի
 պատմությանը:

Ձեռագրերից շատերը գրված լինելով տարբեր երկրների մի շարք
 քաղաքներում, որոշ նյութեր են պարունակում նաև Ռուսաստանի, Ռու-
 մինիայի, Ռւկրաինայի, Լեհաստանի, Հունգարիայի և այլ երկրների ժողո-
 վուրդների պատմության համար: 17-րդ դարում Կաֆֆայում Յաշի հայ-
 կական եկեղեցու համար գրված մի Հայսամավուրքում կա ուսու իշխաններ
 Բորիսի և Գլբրի վարքագրությունը, որը որոշ տարբերություն ունի պրոֆ-
 Լ. Մելիքսեթ-Բեկի կողմից հրատարակված նույն վարքագրությունից:
 1460 թվականին գրված մի ձեռագրում հիշվում է Մուղուլայի իշխան Մեծն
 Շաեֆանը: Իսկ Լվովում գրված մի շարք ձեռագրերում հիշվում են Ջիգ-

մունդ 2-րդ Ավգուստը և Ջիզմունդ 3-րդ լեհական թագավորները: Մի շարք ձեռագրերում հիշվում են ռուսինական քաղաքները հայկական ձևով. օրինակ. Աս կամ Ասպաղարի (=Յաշ), Սէշով (=Սուշավա) և այլն:

Ստացված ձեռագրերում կան նաև 17—18-րդ դդ. ավետարաններ, 1632 թ. գրված մի տոնացույց, զանազան մեկնությունների և քարոզների ժողովածուներ, քերականության տետր, ինչպես նաև 19-րդ դ. Ադրիանուս պոլիս և Ադեքսանդրիա քաղաքների հայերի վիճակագրությունները, ձեռագիր բառարաններ, նամակագրության տետրեր՝ Բուխարեստի հայ առևտրական Կարապետ Անուշի հաշվեմատյանը (1845 թ.), Թամիրաս Կուրածին վերնագրով մի երկասիրություն (ուղղված է Մխիթարյանների դեմ այն կապակցությամբ, որ նրանք քննադատել էին Մոսկվայում լույս տեսած «Մուղայք Արարատեան» ժողովածուն), Բուխարեստի հայ ավ. քահանա Հարություն Անդրեասյանի անձնական գրվածքը (ինքնակենսագրություն և փաստաթղթերի ժողովածու) և այլն:

Վերոհիշյալ 42 ձեռագրերի հավաքածուն մուծվել է Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերի ֆոնդը և մշակման ենթարկվելով, ներկայումս մատչելի է դարձել սովետական գիտական լայն հասարակայնությանը:

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻՑ ՍՏԱՅՎԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿ*

1) Ճաշոց

Երևանի Պետ. Մատենադարան № 9484 (Ք. 1)

Թերթեր՝ 360: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Կարապետ երեց: Վերստին կազմող՝ Ստեփաննոս դպիր Կամենիցցի: Ստացող՝ Ասլեր աիկին: Ժամանակ՝ 1313, 1331 թթ.: Տեղ՝ Երուսաղեմ:

2. Ճաշոց

Երևան՝ № 9485 (Ք. 3)

Թերթեր՝ 491: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Նիկողայոս Լալիսկոպոս: Ծաղկող՝ հավանաբար գրիչը, որին օգնել է նաև Ստեփաննոս արեղան: Թղթի կոկող՝ Հակոբ արեղա: Տողերը քաշող՝ Հակոբ երեց: Ստացող՝ Կյուրեղ: Ժամանակ՝ 1459—1460 թթ.: Տեղ՝ Ա.քքերման:

3. Մաշոց

Երևան՝ № 9486 (Ք. 4)

Թերթեր՝ 163: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Ներսես քահանա Արճիշեցի: Ժամանակ՝ 1555 թ.: Տեղ՝ Լով (Լվով):

4. Մաշոց

Երևան, № 9487 (Ք. 5)

Թերթեր՝ 151: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և տեղ՝ անհայտ: Ստացող՝ Տեր Անդրեաս: Ժամանակ՝ 1565 թ.:

* Որպես ընդհանուր թվահամար դնում ենք ռուսինահայերի կողմից ձեռագրերի վրա վերջերս ղեակդված համարները: Ծերքեում հիշում ենք Երևանի Մատենադարանում նրանց ստացած նոր համարները, իսկ փակագծում ղեակդում ենք մեր կողմից 1947 թվականին Բուխարեստում մեր մատենադարանապետության շրջանում կազմած 150 ձեռագրերի ընդարձակ ցուցակի համարները: Այդ ընդարձակ ցուցակի մի մասը ներկայումս գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում:

5. Կանոնագիրք

Երևան, № 9488 (Ք. 6)

Թերթեր՝ 369: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Գրիգոր քահանա: Ժամանակ՝ 1621 թ.: Տեղ՝ Կամենից:

6. Յայտաւուրք

Երևան, № 9489 (Ք. 7)

Թերթեր՝ 589: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Մինաս և նրա ուսուցիչը Պարսամ գալիր: Ծաղկող և կազմող՝ Նիկողայոս գալիր: Ստացող՝ Կաֆացի Գեմիրի բաղձանքով գրել է տվել նրա կղբայր՝ Խոճա Հակոբը, որը նվիրել է Յաշի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն: Ժամանակ՝ ժէ գար: Տեղ՝ Կաֆա:

7. Շարական

Երևան, № 9490 (Ք. 8)

Թերթեր՝ 369: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ 1640 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

8. Ճաշոց

Երևան, № 9491 (Ք. 9)

Թերթեր՝ 405: Նյութ՝ մագաղաթ: Գրիչ՝ Փիլիպոս քահանա: Ստացող՝ Տեր Հովհաննես և Տեր Պողոս: Ժամանակ՝ 1667 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

9. Տօնացոյց և պարգատումար

Երևան, № 9492 (Ք. 10)

Թերթեր՝ 201: Նյութ՝ թուղթ: Ժամանակ՝ 1632 թ.: Գրիչ և տեղ՝ անհայտ:

10. Աւետարան

Երևան, № 9493 (Ք. 11)

Թերթեր՝ 309: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Զաքարիա քահանա: Ստացող՝ Տեր Հուսիկ: Ժամանակ՝ 1712: Տեղ՝ Մարաշ:

11. Քարոզգիրք Յակոբ Նալեան պատրիարքի

Երևան, № 9494 (Ք. 12)

Էջեր՝ 1—1092: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հակոբ Նալյան պատրիարք: Ժամանակ՝ 1755—1758 թթ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

12. Խորհրդատեար

Երևան, № 9495 (Ք. 13)

Թերթեր՝ 26: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Գևորգ գալիր: Ստացող՝ Գրիգոր քահանա: Ժամանակ՝ 1690 թ.: Տեղ՝ Սուչավա:

13. Տօնացոյց

Երևան, № 9496 (Ք. 14)

Թերթեր՝ 132: Նյութ՝ մագաղաթ: Գրիչ՝ անհայտ, Ժամանակ՝ 1660 թ.:

14. Աւետարան

Երևան, № 9497 (Ք. 15)

Թերթեր՝ 237: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Պողոս: Ստացող՝ Խոճա Անդրեաս
և Խոճա Պաղտատար: Ժամանակ՝ 1616 թ.: Տեղ՝ Յան:

15. Սէր Աստուծոյ և անառն նորագոյն մտածմանց

Երևան, № 9498 (Ք. 16)

Թերթեր՝ 170: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Սերոբե դպիր Պետրոսյան: Ստացող՝ Մատթևոս վարդապետ: Ժամանակ՝ 1810 թ.: Տեղ՝ Խրիստոսապոլիս (Սկյուտար):

16. Բժշկարան

Երևան, № 9499 (Ք. 17)

Թերթեր՝ 147: Նյութ՝ թուղթ: Հեղինակ, գրիչ և տեղ՝ անհայտ, Ժամանակ՝ ժժ դար:

17. Բժշկարան

Երևան՝ № 9500 (Ք. 18)

Թերթեր՝ 96: Նյութ՝ թուղթ: Հեղինակ, գրիչ և տեղ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ ժժ դար:

18. Համառոտ պատմութիւն անցիցն...

Երևան, № 9501 (Ք. 19)

Թերթեր՝ 9: Նյութ՝ թուղթ: Ժամանակ՝ 1799—1800 թթ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

19. Մեկնութիւն զանազանք և բարոզք

Երևան, № 9502 (Ք. 20)

Թերթեր՝ 138: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Գևորգ վարդապետ Ֆրանկոսյան — Իզմիրցի (ապա Գևորգ Լալիսկոպոս Էռտեմիշցի՝ Բուխարեստի և Մոլդովայի հայերի հոգևոր առաջնորդ): Ժամանակ՝ 1823—1824 թթ.: Տեղ՝ Կ. Պոլիս:

20. Քարոզգիրք

Երևան, № 9503 (Ք. 40)

Թերթեր՝ 398: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ մասամբ Մտեփաննոս Զուլպայեցի: Ստացող՝ մասամբ Մկրտիչ սարկավազ տաթևացի և տիրացու Մկրտիչ: Ժամանակ՝ 1795 թ. և այլն:

21. Գանձարան գիտելեաց

Երևան, № 9504 (Ք. 44)

Թերթեր՝ 210: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ վարժապետ Մարտիրոս Թևոզորի Զերքեզյան (Մ. Սարգսյան): Ժամանակ՝ 1839—1854 թթ.: Տեղ՝ Ֆոկչան:

22. Քարոզգիրք

Երևան, № 9505 (Ք. 52)

Էջք՝ 654: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Տեր Մելքոն սարկավազ Մելքոնյան տի-

րացու: Ժամանակ՝ 1774 թ.: Տեղ՝ Հաճընի Ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետի մենաստան:

23. Քերականութիւն հայերեն լեզուի

Երևան, № 9506 (Ք. 56)

Թերթեր՝ 249: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Ս. Անդրեասյան: Ժամանակ՝ 1867 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

24. Հանգուցեալ Կարապետ Անուշի հաշուեմատեանը
(հայատառ թուրքերեն)

Երևան, Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ № 68բ: Վավերագիր՝ № 147: Թերթեր՝ 21: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Կարապետ Անուշ: Ժամանակ՝ 1845, 1857 թթ.: Տեղ՝ Բուխարեստ:

25. Թամիրաս Կուրածին և յայրաբայան մուգայից զրկեալ ի քնարէ

Երևան, № 9507 (Ք. 67)

Թերթեր՝ 110: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Պաշտոսը Գրիգորյան-Սահակյանց: Ժամանակ՝ 1832—1845 թթ.: Տեղ՝ Մոսկով-Պուքարէսթ (Բուխարեստ):

26. Վիճակագրութիւն հայոց Աղբիանուպոլսոյ

Երևան, Մատենադարանի արխիվ (Ք. 90)

Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ № 68բ, վավերագիր 148: Թերթեր՝ 56: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Ղևոնդ քահանա Փափազյան: Ժամանակ՝ 1881 թ.: Տեղ՝ Աղբիանուպոլիս (Էտիրնե):

27. Վիճակագրութիւն հայոց Աղէքսանդրիոյ

Երևան, Մատենադարանի արխիվ (Ք. 91)

Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ № 68բ: Վավերագիր 149: Թերթեր՝ 26: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Ղևոնդ քահանա Փափազյան: Ժամանակ՝ 1888 թ.: Տեղ՝ Աղէքսանդրիա:

28. Անձնական քրթածրար և ինքնակենսագրութիւն Հարութիւն ավրահանա Անդրէասեանի

Երևան, Մատենադարանի արխիվ (Ք. 108)

Թղթապանակ № 68բ, վավերագիր՝ № 150: Թերթեր՝ 105: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ մեծ մասամբ Հարություն ավրահանա Անդրեասյան: Ժամանակ՝ ժժ դար: Տեղ՝ Բուխարեստ և այլն:

29. Բառգիրք Ֆրանսերէն-հայերէն-թուրքերէն և ֆրանսերէն լեզուի քերականութեան համառօտ կանոններ

Երևան, № 9508 (Ք. 115)

Թերթեր՝ 268: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ հավանաբար Վարդան վարդապետ Ըսկարյան: Ժամանակ՝ ժժ դար: Տեղ՝ հավանաբար Վիեննա:

30. Աւետարան

Երևան, № 9509 (Ք. 122)

Թերթեր՝ 329: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Կիրակոս: Կաղմող՝ Առաքել Հնա-
դանդենց: Ստացող՝ Թեոդոս փակակալ: Ժամանակ՝ 1265 թ.: Տեղ՝ Մաշկևորի
վանք (Կիլիկիա):

31. Աւետարան

Երևան, № 9510

Թերթեր՝ 328: Նյութ՝ մազադաթ: Ծաղկող՝ Սարգիս Պիծակ(°): Ժա-
մանակ՝ ԺԴ դար: Տեղ՝ Կիլիկիա(°):

32. Յայտնառուրք

Երևան, № 9511 (Ք. 124)

Թերթեր՝ 436: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Խըտր և Պողոս դպիր (մեծ մասը):
Ստացող՝ Մղղեսի Հովհաննես: Ժամանակ՝ ԺԷ դար:

33. Հարցմունք քաղուածոյ

Երևան, № 9512

Թերթեր՝ 321: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Հաճի Խտր Քաղատացի: Ժամա-
նակ՝ 1613—1615 թթ.: Տեղ՝ Լոյլ (Լվով):

34. Կանոնագիրք և դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի

Երևան, № 9513

Թերթեր՝ 500: Նյութ՝ թուղթ: Նոր ստացող՝ Մահղեսի Լուսխաթուն:
Ժամանակ՝ ԺԷ դար:

35. Ս ա դ մ ո ս

Երևան, № 9514

Թերթեր՝ 216: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Մուսէս (Մուսիկ): Ժամանակ՝
ԺԷ դար:

36. Առաջնորդ նամակագրութեան գաղղիերէն և հայերէն

Երևան № 9515 (Ք. 65)

Թերթեր՝ 180: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Վարդան վարդապետ
Ըսկարյան: Ժամանակ՝ 1867 թ.: Տեղ՝ Վիեննա:

37. Պատմութիւն վասն պղնձէ քաղաքին և այլն

Երևան, № 9516 (Ք. 69)

Թերթեր՝ 20: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Բարսեղ խալաշ Մանուկի: Ժա-
մանակ՝ 1831 թ.: Տեղ՝ հավանաբար Սուչավա:

38. Ք ա ր ո զ ն ե ր

Կենացը դիհացի պարտաւորութիւնքը...

Երևան, № 9517 (Ք. 26)

Թերթեր՝ 61: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Ավագերեց Հովհաննես
Քաղտեպոյլյան: Ժամանակ՝ 1819 թ.: Տեղ՝ յՆդսարէթ (Նդխասրէթուպոլիս):

39. Ք ա ր ո զ ն ե ր

Աստուծոյ չօրսում պատուիրանքը սասած ու գրած...

Երևան, № 9518 (Ք. 150)

Էջ՝ 187: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գապտեպոլյան: Ժամանակ՝ 1823 թ.: Տեղ՝ Եղիսաբեթուպոլիս:

40. Ք ա ր ո զ ն ե ր

Փրկչուն չարչարանքը օխարը քարոզի մէջ. ասիլիմ ու գըրիլիմ...

Երևան, № 9519 (Ք. 28)

Թերթեր՝ 49: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գապտեպոլյան: Ժամանակ՝ 1826 թ.: Տեղ՝ Եղիսաբեթուպոլիս:

41. Ք ա ր ո զ ն ե ր

Օխարը աղցացութեան քարոզ և մէկ քանի թաղման պատմառաւ ասած պիգտի գուրուցք մը...

Երևան, № 9520 (Ք. 27)

Թերթեր՝ 59: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գապտեպոլյան: Ժամանակ՝ 1827 թ.: Տեղ՝ Եղիսաբեթուպոլիս:

42. Ք ա ր ո զ ն ե ր

Դաս մը մանարտիկ թաղումն ու գուրուցներ

Երևան, № 9521 (Ք. 28)

Թերթեր՝ 64: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գապտեպոլյան: Ժամանակ՝ 1830 թ.: Տեղ՝ Եղիսաբեթուպոլիս: